

Roskilde – den lille provinsby ca. 1800-1830

Gorm Bruun Hansen

I sin historie "Lykkens Kalosker" fra 1838 lader H.C. Andersen justitsråd Knap træde ned i disse lykkens galoscher, så han uden at vide det øjeblikkeligt er dér, hvor han ønsker at være, nemlig i København på kong Hans' tid, d.v.s. omkring år 1500. Han kan intet genkende, alt er så fattigt, usselt, snavset, pløret, de fleste huse i bindingsværk og mange med stråtag: "gamle, elendige Rønner seer jeg, som om jeg var i Roeskilde eller Ringsted!"

Det er jo lidet flatterende, men er det et retvisende billede, vi her får af Roskilde i begyndelsen af det 19. århundrede?

På mange måder ja!

I det følgende vil jeg prøve at beskrive byen og dens indbyggere ud fra samtidige kort, billeder, beretninger og folketællinger.

*Jørgen Roed malede dette motiv af Domkirken og Bondetinget flere gange omkring 1835.
Roskilde Museum*

Roskilde Fugleskydnings-
selskabs skydeskive fra
1801 for universitetsforval-
ter Peder Fischer. Vi ser
den lille by oppe på bakke-
toppen rundt om kirken
samt lidt af Sct. Jørgens-
bjerg og et par huse ved
stranden. Området mellem
by og fjord er stort set
tomt. Havnen består af en
simpel anløbsbro. Peder
Fischer var ugift og
logerede på Prindsen hos
madam Rosted, som des-
foruden havde 10 tjeneste-
folk boende.
Roskilde Museum

Topografi

H.C. Andersen havde været i byen flere gange og må således trods alt have oplevet begyndelsen til byens langsomme forskønnelse og udvikling fra slutningen af 1820'erne.

Næsten samtidigt malede Jørgen Roed det kendte billede af Domkirken og Bondetinget endda i flere udgaver. Det illustrerer fint modsætningen mellem den mægtige historiske katedral og de små borgerhuse i ét stokværk med tegltag, men ofte i bindingsværk. Overfor ligger arealet ubebygget hen mod syd, og mennesker og dyr færdes på jord- og stenvejen. Vi skal forestille os det meste af byen tilsvarende bortset fra enkelte mere monumentale bygninger, dog ikke af samme kaliber som domkirken.

Byens samtidige historiker H. H. Behrmann skriver i 1831, at "For en 12 Aar siden havde Byen endnu, som de fleste Smaastæder, et ubehageligt Udseende."¹ For hver én smuk bygning var der "10 gamle Rønner eller Hytter" uden vedligeholdelse. Normalt udgjorde husene sammenhængende rækker. De fleste huse var kun på én etage med små kviste – som hos Roed. En stor del af dem var stråtækte, endda slet holdte. Uagtet at den enevældige stat havde besluttet, at alle huse senest d. 31. juli 1820 skulle have tegltag, var dette ikke nær opfyldt i 1831 i Roskilde, slet ik-

Skydeskiven fra 1832 for justitsråd, borgmester og byfoged H.C. Müller. Vi ser ned ad Skomagergade med de karakteristiske små gadehuse. Rådhuset fra 1735 og tårnet dominerer. Til højre ses hjørnet af husrækken på det nuværende Stændertorv. Det er torvedag, og mange forskellige indbyggere er ude på gaden.

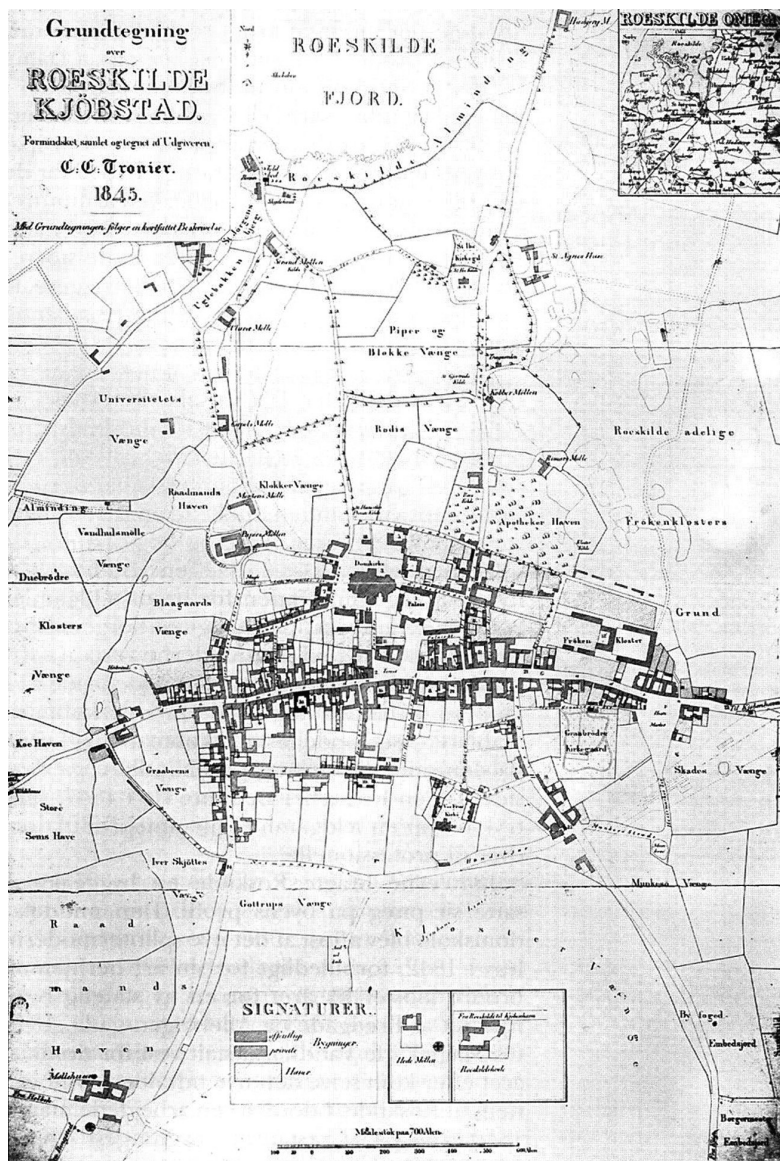
H.C. Müller boede selvfølgelig selv på Torvet med sin 20 år yngre hustru, 2 plejedøtre, sin svigermoder, én logerende samt 3 tjenestefolk.

Roskilde Museum.

ke i side- og baggaderne, men nok i hovedgaderne. De fleste huse var ifølge Behrmann stadig i bindingsværk, men op gennem 1820'ere blev flere grundmurede, og nye murstenshuse rejst endda i 2 etager. Vi kan i dag få et indtryk af disse huse i Bondetinget, i Blågårdsstræde samt omkring Vor Frue Kirke, dog i en stærk forskønnet tilstand.

Nogle bygninger skilte sig selvfølgelig ud herfra ved størrelsen, soliditeten eller en forholdsmæssig rigdom. Domkirken er nævnt. Ved en vandretur ville vi således også bemærke Vor Frue Kirke, tårnet og Rådhuset på torvet, Det kongelige Palæ, Det adelige Jomfrukloster, Sukkerhuset, latinskolen, rektorboligen, provste- og præstegårde, 2 hoteller samt et antal større købmandsgårde.

Behrmann fører i 1831 selv sine læsere på en vandretur igennem samtlige gader i byen, i alt 69 med navne, hvoraf dog enkelte allerede er forsvundne i 1831. Han starter ved Røde Port (ved Hestetorvets østlige ende) og går ad Algade, Skomagergade og Støden til Hellig Korsstræde og Hellig Korskilden, en strækning på godt 1458 alen, d.v.s. godt 915 meter. Derpå gennemtraver han området syd for denne hovedgade og derefter tilsvarende nord for øst-vestaksen. Byens "bredde" fra nord til syd er samtidigt opmålt

C. C. Tronies kort er fra 1845, men der er ikke ændret meget siden 1830. Vi ser bebyggelsen på Algade-Skomagergade-Støden, Ringstedgade, Hersegade, Bredgade, Sct. Olsgade, Bondetinget samt enkelte tilstødende smågader. Det ses også, at Domkirken, klostret, Vor Frue samt Gråbrødre kirkegård (den eneste) fylder meget. Der er stadig god plads i byen. Vejforløbene ud af byen er aftegnet, herunder ruten ned til havnen og op til Sct. Jørgensbjerg.

1835 75 %. Sct. Olsgade og Bredgade oplevede i den mellemliggende periode suverænt de største befolkningsstigninger.

Vore vandreture er foregået på toppede brosten, jordveje, mudder og skrævende over huller, al slags affald, køkken- og lokums afløb, dyreekremer, og ofte møder vi diverse husdyr. Der lå også produktionsgårde inde i byen. Provst Meyer klagede i midten af det 18. århundrede over, at han ved begravelse på Gråbrødre Kirkegård måtte tilbagelægge den lange åbne vej derud på den yderste bygade med åbne marker!³ Den gamle By i Århus, som viser den typiske købstad i denne periode, ser også så idyllisk ud i dag, men vi glemmer en stor del af virkeligheden!

Indbyggere – hvem boede her?

I 1801 boede der indenfor dette ret snævre område 1810 indbyggere, hvilket i 1834 var steget til 2867. Det er en meget stor stigning på næsten 60 % over 33 år.

Hvis vi igen går en tur igennem byen, vil vi opdage nogle meget store husstande. I hovedgaderne bor typisk embedsmænd, købmænd og håndværkere. Går vi indenfor her, møder vi husherren og fru, et antal hjemmeboende børn, flere tjenestefolk og ofte logerende. I de fattigere dele af byen har man ikke tjenestefolk, men ofte logerende for at tjene til huslejen. Det kan være dragoner fra husarregimentet, disciple fra latinskolen eller enlige fattige arbejdere. Hos Jakob Borch i Algade 5 boede i alt 16, i Algade 16 hos Brönniche 12 personer, men flest af alt: hos Kørnerup i Algade 2 bestod husholdningen af 25 personer: købmændsparret, otte børn, én logerende, tre piger og 11 karle. Folketællingen 1801 noterer 10 købmænd; til sammen boede der i disse 10 købmændsgårde 139 personer.⁴

Byens fornemste beboelsesejendom, Det kongelige Palæ, var også beboelse. I 1801 boede der her 39 personer fordelt på tre husstande med syv logerende, 11 børn, 13 tjenestefolk samt nogle familiemedlemmer. I 1834 husede Palækomplekset 34 personer, men nu fordelt på syv husstande, stadig med otte tjenestefolk og otte logerende. Her finder vi et andet karakteristisk træk: to af husstandenes "overhoveder" er enker, som lever af pension og indtægterne fra logerende. Det ses også en del andre steder i byen i begge folketællinger.

Fuldender vi billedet af byens "overklasse", finder vi i Roskilde adelige Jomfrukloster 39 personer i begge folketællinger med henholdsvis 11 og 8 konventualinder – "jomfruene" – og forvalter, gartner, husholderske og disses familie samt øvrige tjenestefolk. I 1801 var der i alt 20 tjenende ånder, i 1834 27!

I 1801 boede der hos latinskolens rektor Tauber i alt 11 personer: husbond, frue, fem børn i alderen 5-15, to tjenestepiger, samt en latinskolediscipel og en regiments tjenestepige som logerende. Rektor Bloch havde i 1834 sin hustru, tre børn, et barnebarn, sin svigerfader, fire tjenestefolk samt to disciple boende i den nye rektorbolig bygget i 1822.

I den anden ende af den sociale skala finder vi flere institutioner. Duebrødre Hospital på Fondens Bro husede i 1801 23 almisselemmer, 21 kvinder og to mænd i alderen 70 og 80 år. I 1834 var tallet steget til 34 lemmer og to "gangkoner". Olsgades Hospital husede i 1801 syv kvindelige lemmer samt et barn.

Et Fattighus i Bredgade bestyredes i 1801 af en foged, som boede her med kone og to børn. De havde opsyn med 21 almisselem-

mer, heraf fem børn i alderen 2 – 26, de 15 af dem var kvinder eller piger. I 1818 opførtes fattighuset, som senere blev udvidet mod vest til fattiggården, og som delvist stadig står ved siden af den gamle politigård. I 1834 var stedet også blevet en arbejdsanstalt med en mester, dennes hustru og ene datter på syv år. Nu husede anstalten 58 fattiglemmer, hvoraf 26 var yngre end 18 år, og 33 var kvinder. Bredgade var i det hele taget fattigkvarteret sammen med de nærmeste gader. Derudover eksisterede der nogle andre mindre stiftelser, flere fattige boede udenfor stiftelserne, og endelig må vi regne med et omvandrende proletariat af tiggere også i købstaden. I den samme del af befolkningen møder vi arrestanterne i fængselscellerne på Rådhuset med tårnet. Her sad i 1834 ni arrestanter i alderen 22-47 vogtet af tårnvægteren, som også var arrestforvalter, dennes hustru og fem børn samt en karl.

Eva Tønnesen har beregnet, at godt 20 % af den samlede befolkning på 3344 eller lidt over 700 personer i 1845 må betegnes som absolut fattige eller næsten udstødte, herunder 58 fattiglemmer, otte arrestanter og 478 tjenestefolk.⁵

Hvem kunne man så ellers møde, når man gik ture i byen?

Forholdsvist mange embedsmænd i den offentlige enevældige administration samt byens egen øvrighed og ansatte havde bopæl i byen. I spidsen møder vi kongens stedlige repræsentant stiftamtmanden, derudover blandt andre borgmester, rådmænd, by- og herredsfogeder, diverse forvaltere, landsdommer, embedslæge, apoteker, præster, organist, klokker, cantor, gravere,

Kristian Hude (1864-1929) gennemfotograferede byen i årene lige efter 1900. Det er altså et par menneskealdre senere end denne artikels periode, men alligevel kan vi godt med lidt tilnærmelse bruge disse fremragende billeder til at få et indtryk af virkeligheden omkring 1800. Her ses Bredgade med fattighuset. Husene har nu alle tegltag, men en del er stadig i bindingsværk. Vejene er blevet noget forbedrede bl.a. med fortov.

Fotografierne tilhører Roskilde Lokalhistoriske Arkiv. Se også Eva Tønnesen: Med fotograf Hude gennem det gamle Roskilde, 1989.

Skydeskiven fra 1841 for købmand Søren Borch, malet af Wilhelm Marstrand. Skiven giver et godt indtryk af byens stadig mere seløbevidste borgerskab, embedsmænd, storkøbmand samt håndværkere. De fleste personer kan navngives. Søren Borch boede på Torøet i en samlet husstand på 35. Se også grundplanen af hans købmandsgård på næste side.

Den Hirschsprungske Samling.

rektor og lærere ved latinskolen, øvrige lærere, vagtmestre, betjente, vægttere, stadsmusikant, fangevogter, natmænd og en del flere!⁶ Roskilde var det vigtigste administrative center på Sjælland udenfor København. Alle embeder gav mulighed for at danne familie, men der var trods alt store sociale og økonomisk forskelle mellem disse.

Husareskadronen, som var kommet til i 1777, udgjorde et mindre, men markant indslag i byen. I 1801 var der 146 husarer, officerer og deres koner og børn. Det tal faldt en del, så der i 1834 kun var 76, heraf 51 militære og 25 familiemedlemmer. I det fleste af englandskrigens år havde dragonerne selv været borte, medens deres pårørende blev boende. Husarerne og deres familie boede rundt om i byen enten i egen husholdning eller som logerende, evt. flere sammen i en slags barakker, ofte under usle forhold. Også på anden måde var garnisonen synlig med eksercerplads øst for byen, ridebane i haven ved palæet, officersbolig i palæet, vagtstue i Algade, munderingskammer i Sukkerhuset, sygehus i Hersegade, skilderhuse ved udfaldsvejene samt opstaldning af heste og opmagasinering af hø.⁷

I folketællingerne lægger man mærke til pensionisterne, oftest enker, som levede af deres formue og oftest havde flere logerende, typisk disciple fra latinskolen. Men vi lægger også mærke til så mange husstande, hvor tre generationer bor sammen.

De 1810 indbyggere i 1801 var ganske ligeligt fordelt mellem mænd og kvinder, idet der selvfølgelig var en klar overvægt af kvinder i alderen over 60. Det samme gælder for byens 2867 beboere i 1834.

Befolkningen var relativ ung: 16,8 % var ni år og derunder i 1801, 19,3 % mellem 10 og 19, således at i alt 37,1 % var 19 år og derunder. Det sidste tal var steget lidt til 38,7 % i 1834.

En gruppe, vi allerede har bemærket, er købmændene med de "store" roskildefamilier i spidsen. Det er navne som Borch, Kørnerup, Brønniche og Bruun. De var ganske indgiftede med hinanden og har udgjort den økonomiske elite blandt borgerskabet, efterhånden også med politisk indflydelse. Vi kan også møde høkere og kræmmere og håndværkere med udsalg som bagere. I 1834 blev antallet af købmænd opgjort til 25.

S. Stern udarbejdede i 1834 en grundig statistisk-topografisk beskrivelse af byen. Han opgør antallet af håndværksmestre til ca. 130 plus 123 svende og 86 "drenge" – lærlinge – i alt ca. 340 med tilknytning til håndværk plus deres hustruer, børn og tjenestepiger. Stern nævner 29 håndværksprofessioner med skomagere som de absolut talrigeste med 22 mestre, 18 svende og 17 drenge.⁸

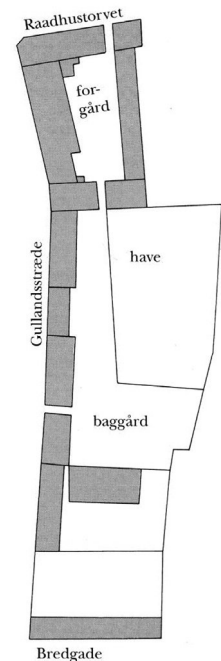
På vandringen rundt i byen var det i 1801 ifølge folketællingen muligt at falde ind i 9 forskellige værtshuse.

Den "akademiske elite" – "de lærde" - var meget lille. Der var et par præster ved domkirken, Vor Frue samt Sct. Jørgensbjerg. Desuden rektor og 5-6 lærere ved Katedralskolen. Måske kan vi også i denne gruppe inddrage embedslægen, apotekeren samt nogle af de øverste embedsmænd. Ejendommeligt nok var også flere af latinskolelærerfamilierne meget indgiftede!⁹ I forhold til Roskildes storhedstid før reformationen er antallet af gejstlige særdeles lavt, og det er også interessant i lyset af grundlæggelsen af Stiftsbiblioteket.

Roskilde og Danmark

Vi kan få endnu et indtryk af Roskilde og dennes udvikling i perioden ved at sætte den op imod det almindelige billede af Danmarks historie i perioden. De fleste historiske fremstillinger af Danmarkshistorien fokuserer i hvert fald på følgende centrale forhold:

Det 18. århundredes florissante periode med kraftig fremgang for Danmark fik en brat afslutning med krigsinddragelsen i

Den store købmandsgård på Torvet i rekonstruktionstegning. I dag gennemskæres området af Borchsgade. En del af bygningerne er bevaret og restaureret ud mod Gullandsstræde.

1807. Af naturlige grunde fik dette ikke den store betydning for Roskilde, da byen ikke havde været en del af denne blomstrende handelsperiode.

Englandskrigen 1807-1814 med nederlaget og tabene var særdeles smertefuldt for Danmark. Roskilde oplevede i august-oktober 1807 en kortvarig besættelse af englænderne under den senere general Wellington, og byens indbyggere kunne høre Københavns bombardement og se røgen. Året efter blev det franske og spanske soldaters tur til at besætte byen, og en stor del blev indkvarteret privat. Disse besættelser var en byrde for byen og indbyggerne, rummede dog nogle oplevelser, men gav ingen ødelæggelser eller tilskadekomne. Det kom d. 31. juli 1808 til en dramatisk oplevelse, som er skildret mange gange, da spanske soldater dræbte en fransk officer i Palæets gård. Kort tid derefter blev "spaniolerne" hjemsendt.¹⁰

Danmark led under stagnations- og kriseårene fra 1807 til ca. 1830. For Roskildes vedkommende kan man nærmere sige, at byen i perioden op til 1830'erne fortsat var den lille tilbagestående provinsby.

Til gengæld blomstrede landets kultur- og kunstliv, vi taler om Guldalderen og romantikken. Også dette er jo i høj grad et "københavnserfænomen", men det er kendt, at en del skønånder besøgte byen i perioden. Komponisten C. F. Weise besøgte fra 1806 til 1842 med afbrydelser næsten hvert år en af præstegårdene og forlenede ifølge levnedbeskrivelser byen med en musikalsk aura, Domprovst Hertz' bolig bag domkirken var et slags kulturcentrum til hans forflyttelse i 1819. H.C. Andersen, J.L. Heiberg, Chr. Winther, Poul Martin Møller, J.P.E. Hartmann samt N.F.S. Grundtvig kom her eller i rektorboligen eller som H.C. Andersen på hotel Prindsen.

I perioden op til 1830 ser vi i det danske rige trods alt også opkomsten af nye folkelige bevægelser og en begyndende politisk bevidsthed spire frem under enevældens overflade: Der er ingen tegn på folkelige bevægelser i Roskilde. Vi får dog den første avis i 1829. Og den unge adjunkt ved Katedralskolen J. F. Hage holder oplysende folkelige foredrag om samfundsforhold og begynder på en oppositionel journalistisk karriere i København. Det afgørende skred her er Stænderforsamlingerne i byen fra 1835 og i mindre grad den nye kommunallov fra 1807, som giver et vist selvstyre og politisk aktivitet.

- og så går det endelig fremad

Vi har på vore spadsereture rundt i Roskilde omkring år 1800 fokuseret meget på lidenheden, fattigdommen og usselheden.

Selvfølgelig skete der en udvikling og forbedringer, men som i det øvrige land gik det langsomt. Fra ca. 1830 ser vi i det ganske land en opgangsperiode, og en sådan kan vi også ane i Roskilde. Skræddermester J. N. Lundstrøm (1801-1880) boede i 1834 i Karen Olsdatter Stræde med sin jævnaldrende hustru, en søster, et plejebarn på seks år samt to skræddersvende, en læredreng og en tjenestepige. Han har forfattet en liden krønike om "Adskillige offentlige og private Foranstaltninger til Nytte og Fornøjelse for Indvaanere og til Forskønnelse for Byen" fra 1826 og frem.¹¹ Han gør en del ud af forskønelserne med stier, parker og lystanlæg, institutioner som sparekassen fra 1833, Understøttelsesselskabet fra 1834, nye større bygninger som rådhusets udvidelse 1839, fri-skolen 1835 m.v., men også forbedrede rendestene og veje i 1839 og den første brolægning af en del af torvet og Algade i 1842. I 1830'erne ser flere andre sociale og kulturelle foreninger og institutioner lyset, klostrets bynære jorde blev i flere omgange omdannet til åbne parker, sejlrenden i fjorden uddybet, og havnen udvidet. Men vi skal altså op i 1830'erne, før det virkeligt rykker! S. Stern vurderede i 1834, at vareomsætningen var "ikke ubetydelig" med det store og rige opland, og at de 25 købmænd i almindelighed var formuende, nogle endda meget rige. Enkelte af de 13 møller kan med lidt god vilje kaldes industrier (papir, væveri, spinderi). I 1820 fik Maglekilde Papirfabrik landets fjerde. dampmaskine.¹²

Som vi så i starten var Behrmann hård i sin kritik af byen "for 12 år siden", men nu i 1832 lysner det trods alt. Husene er ved at blive forskønnede, i hovedgaderne ses nu kun tegltage, husene forbedres generelt, nye opføres kun i grundmur og i "behageligere stil". Gaderne er nu godt brolagte og vedligeholdte, en del

Skydeskiverne fra 1830 og 1833 for henholdsvis baker Johan Jacobsen og apoteker Chr. A. Jørgensen. Vi ser det indre af bageriet og apoteket samt nogle arbejds-gange.

Ifølge folketællingerne førte baker Jacobsens enke bageriet i Skomagergade videre i 1834 med en datter og 4 hjælpere, og hun havde desuden en husar som logerende.

Apoteker Jørgensen i Algade havde hustru, men ingen børn, og alligevel var de ni i husstanden.

Roskilde Museum

med passende fortov, og selv på mindre gader kan man nu "gå tørskoet, hvor man før knapt kunne vade igennem".¹³ I 1834 vandrede jo også 60 % flere indbyggere rundt i disse gader end 30 år tidligere.

- Så H. C. Andersen er måske alligevel lidt uretfærdig overfor Roskilde – udviklingen taget i betragtning?

Noter

¹ H. Behrmann: *Grundrids til en historisk-topographisk Beskrivelse af det gamle Konge- og Bispesæde Roskilde*, 1832, s.335f

² S. Sterm: *Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Københavns Amt, tildeels efter meddelte Efterretninger fra vedkommende Embedsmænd og Ejere*, København 1834, s. 1

³ *Roskilde Bys Historie*, bd. 2, s. 190

⁴ Folketællingerne findes i kopi på Roskilde Lokalhistoriske Arkiv. De er inddaterede og kan søges via Dansk demografisk Database under Statens Arkiver.

⁵ Eva Tønnesen: *Fattigforsorg i Roskilde* i *Historisk Årbog for Roskilde Amt*, 2005, specielt s. 67ff og s. 79ff

⁶ Behrmann s. 332-4

⁷ Karsten Skjold Petersen: *Husarer i Roskilde. En garnison og dens by 1778-1842*, 2003, s. 54ff, 71f, 75ff, 105

⁸ Sterm, s. 33

⁹ Det drejer sig om navne som Tauber, Bloch, Thrige og Smith. Jul i Roskilde 1927, s. 16

¹⁰ Bysbarnet Jakob Kornerup har meget levende beskrevet krigsårene og tildragelsen i "*Spaniolerne i Roskilde 1808*", trykt i Jacob Kornerup: *Roskilde i gamle Dage*", 1892

¹¹ Trykt i Jul i Roskilde, 1927 s. 20-21

¹² Sterm s. 33ff og 41ff

¹³ Behrmann s. 36-38